

**KETERLIBATAN KOMUNITI DALAM MEMPERKASAKAN
BANDAR BERDAYA HUNI DI ZON *BLACK SPOT*
JENAYAH DI KOTA KINABALU, SABAH
*A COMMUNITY ENGAGEMENT IN EMPOWERING A LIVABLE
CITY IN THE CRIMINAL BLACK SPOT ZONE
IN KOTA KINABALU, SABAH***

NORCIKEYONN SAMUNI
NOR-INA KANYO
JABIL MAPJABIL

*Fakulti Sains Sosial dan Kemanusiaan, Universiti Malaysia Sabah,
Jalan UMS, 88400 Kota Kinabalu, Sabah
Corresponding author: uncuynn89@gmail.com
Tarikh dihantar: 6/2/2021 / Tarikh diterima: 29/6/2021*

ABSTRAK Dalam mencapai usaha mewujudkan sebuah bandar selamat dan berdaya huni, terdapat beberapa elemen penting yang perlu ditekankan dalam merealisasikan. Salah satunya ialah elemen keterlibatan komuniti bandar yang merupakan agen pembangunan dan perubahan kepada sesuatu dimensi ruang. Kota Kinabalu adalah sebuah bandar yang pesat membangun dari pelbagai aspek seperti ekonomi, sosial dan fizikal dan ia mendorong kepada keinginan masyarakat untuk berhijrah ke kawasan bandar, sama ada secara kekal atau sementara bagi memenuhi keperluan dan kelangsungan hidup. Justeru, penghijrahan masyarakat ke bandar Kota Kinabalu telah menyumbang kepada tuntutan sosial dan fizikal yang membawa kepada isu keselamatan, keselesaan dan kesejahteraan masyarakat. Maka, dalam mewujudkan sebuah bandar berdaya huni (BDH) untuk komuniti, bagaimana pula dengan tahap kesediaan dan keterlibatan komuniti untuk memperkasakan usaha ini di peringkat lokal. Kajian ini dijalankan di sekitar Kota Kinabalu dengan memfokuskan kepada lima buah zon *black spot* jenayah iaitu sekitar Sadong Jaya, Segama, Sinsuran, Sembulan dan Tanjung Aru. Justifikasi pemilihan lokasi ini adalah disebabkan indeks jenayah di kawasan tersebut tinggi, menjadi zon pelaksanaan program bandar selamat di bawah pihak berkuasa tempatan, populasinya yang ramai dan pusat tumpuan segala aktiviti masyarakat. Zon yang terlibat terletak berhampiran pusat bandar raya. Seramai 384 orang responden terlibat dalam penyelidikan ini. Penggunaan soal selidik digunakan bagi menjawab objektif kajian dan data dianalisis menggunakan perisian *Statistical Package for Social Science* (SPSS) melalui analisis frekuensi, *crosstabs* dan skor min. Dapatan kajian menjelaskan bahawa keterlibatan komuniti dalam memperkasakan BDH di zon *black spot* jenayah

di Kota Kinabalu masih rendah. Oleh itu, pelbagai usaha dan mekanisme perlu dilaksanakan khususnya dalam agenda pemerkasaan komuniti secara komited dan konsisten.

Kata kunci: Keterlibatan, komuniti, bandar berdaya huni, bandar selamat, zon *black spot*, Kota Kinabalu.

ABSTRACT *In achieving the efforts to create a safe and liveable city, several important elements need to be emphasized in realizing it. One of them is the urban community engagement element which is the agent of development and change to a dimension of space. Kota Kinabalu is a rapidly developing city from various aspects such as economic, social, and physical and it encourages the desire of the community to migrate to urban areas either permanently or temporarily to meet the needs and survival. Thus, the migration of the community to Kota Kinabalu has contributed to the social and physical demands that lead to the issue of safety, comfort, and well-being of the community. Thus, in creating a livable city for the community, what about the level of preparedness and community involvement to strengthen this effort at the local level. This study was conducted around Kota Kinabalu focusing on five criminal black spot zones which are around Sadong Jaya, Segama, Sinsuran, Sembulan, and Tanjung Aru. The justification for the relocation of this location is due to the high crime index in the area, being a safe urban program implementation zone under the local authorities, its large population, and the focus center of all community activities. The affected zones are located near the city center. A total of 384 respondents were involved in this research. The use of a questionnaire is used to answer the objectives of the study and data is analyzed using a Statistical Package for Social Science (SPSS) software through frequency analysis, crosstabs, and mean score. The findings explain that community involvement in empowering the livable city in the criminal black spot zone in Kota Kinabalu is still low. Therefore, various efforts and mechanisms should be implemented especially in the agenda of community empowerment in a committed and consistent manner.*

Keywords: *Engagement, community, livable city, safe town, black spot zone, Kota Kinabalu.*

PENDAHULUAN

Makalah ini membincangkan tentang penglibatan komuniti dalam memperkasakan bandar berdaya huni khususnya di zon *black spot* jenayah di Sabah. Proses pembangunan komuniti merupakan bahagian di mana berlakunya implementasi terhadap projek atau program yang telah dipilih untuk dilaksanakan oleh masyarakat yang terlibat. Mengikut model pembangunan komuniti, di bahagian inilah masyarakat dan pemimpin tempatan berpeluang untuk menjalankan projek atau program pembangunan komuniti sendiri setelah menjalani pelbagai latihan dan persediaan sebelum ini. Untuk memastikan proses implementasi projek dapat dijalankan dengan cara yang efektif, beberapa peringkat perlu diambil kira. Mengikut apa yang dicadangkan oleh Okafor (1982), terdapat sekurang-kurangnya lima peringkat yang perlu dilaksanakan dalam proses pembangunan komuniti ini. Lima peringkat tersebut ialah seperti; (1) mewujudkan kesedaran umum dalam kalangan masyarakat yang terlibat, (2) analisis yang sistematik tentang masalah yang wujud, (3) melatih ketua projek, (4) penglibatan komuniti dan (5) mewujudkan keyakinan dan hubungan dengan kumpulan luar.

Penglibatan masyarakat dalam projek dan program pembangunan komuniti amat penting. Hal ini disebabkan hanya dengan penglibatan yang menyeluruh, masyarakat akan merasakan projek atau program yang dijalankan adalah hak mereka bersama. Sekiranya projek atau program tersebut hanya disertai oleh sebahagian kecil masyarakat sahaja, kejayaannya amat diragui kerana masyarakat ramai pada keseluruhannya tidak akan memberikan kerjasama yang sepatutnya kepada projek tersebut (Mohamad Shatar, 2003). Umumnya, bandar Kota Kinabalu telah melaksanakan program bandar selamat sejak tahun 2010. Bandar ini dipilih sebagai lokasi pelaksanaan konsep bandar selamat disebabkan kadar statistik jenayah indeks yang tinggi berbanding daerah lain di Sabah. Tambahan pula, bandar ini mengalami proses urbanisasi yang pesat sama ada dari aspek pembangunan fizikal, sosial dan demografi. Pelan tindakan program pemutihan di zon *black spot* di Sabah merangkumi tiga aspek iaitu persekitaran, keselamatan dan sosial serta ekonomi. Kajian terdahulu telah membuktikan bahawa komuniti bandar juga dituntut dan perlu terlibat sama agar permasalahan jenayah dapat ditangani dan diatasi bagi mewujudkan persekitaran bandar yang selamat untuk didiami (Yuen, 2004).

Media massa sering memaparkan berita tentang pelbagai kegiatan jenayah yang berlaku di seluruh negara. Berleluasanya kegiatan ini sudah tentu akan menimbulkan kegelisahan atau kebimbangan dan secara tidak langsung mencetuskan rasa tidak tenteram dalam kalangan masyarakat. Antara kegiatan jenayah yang sering dilaporkan ialah rompakan, pecah rumah, penculikan, ragut dan bunuh. Fenomena ini bukan sahaja berlaku di kawasan bandar, malah melibatkan kawasan kampung luar bandar.

Pendefinisian Konsep

David Drakakis-Smith (1995) mendefinisikan pembangunan bandar yang mampan perlu mengambil kira keadilan sosial, keperluan manusia asas, kesihatan awam, kesedaran persekitaran dari segi ruang dan masa. Ringkasnya, pembangunan mampan ialah pembangunan yang dapat memenuhi keperluan semasa tanpa menjejaskan keperluan generasi masa hadapan, di samping mengimbangkan pembangunan ekonomi dengan keperluan-keperluan sosial dan alam sekitar. Hubungan kait antara pembangunan mampan turut diterjemahkan dalam bentuk bandar lestari dengan mengguna pakai konsep bandar berdaya huni (*livable city*).

Konsep bandar selamat misalnya telah cuba diaplikasikan untuk mengatasi masalah jenayah di bandar-bandar seluruh negara daripada menjejaskan daya huni komuniti penduduknya (JPBD, 2004a). Sebagai kefahaman kepada konsep mikro bandar selamat, bandar berdaya huni (*livable city*) adalah konsep bandar makro seperti meletakkan syarat aspek keselamatan sebagai salah satu ciri kesejahteraan bandar jenis ini (Jalaluddin & Mohd Asruladlyi, 2015). Dalam mencapai sebuah bandar yang berdaya huni, aspek keselesaan dan kesejahteraan penduduk dalam sesuatu ruangan juga adalah penting untuk dibangunkan. Justeru, pandangan dan pengalaman penduduk dalam aspek keselamatan, keselesaan dan kesejahteraan sesebuah ruangan khususnya di kawasan yang tersenarai sebagai zon *black spot* sangat diperlukan bagi membantu Pihak Berkuasa Tempatan (PBT) menjalankan langkah proaktif dalam memperkasakan lagi usaha menjadikan Bandaraya Kota Kinabalu sebagai sebuah bandar berdaya huni.

Satu set sistem tadbir urus yang baik dan berkesan adalah komponen penting untuk mencapai hala tuju menjadikan Bandaraya Kota Kinabalu sebagai sebuah bandar berdaya huni. Datuk Seri Panglima Hajiji Noor, Ketua Menteri Sabah telah menjelaskan sewaktu beliau menggalas jawatan sebagai Menteri Kerajaan Tempatan dan Perumahan, Sabah bahawa aspek tadbir urus pengurusan bandar perlu diberi perhatian serius sewajarnya. Peranan PBT telah mengalami proses dinamisasi dan kefungsiannya telah diperluas. PBT bukan hanya tertumpu kepada beberapa perkara seperti pelesenan, kebersihan, pengurusan sisa pepejal dan kawasan pembangunan tetapi perlu memikul tanggungjawab yang berat dalam mengurus keperluan rakyat di daerah masing-masing (*Utusan Borneo Online*, 2016). Kenyataan tersebut telah disampaikan dalam suatu majlis perasmian Persidangan Perancangan Negeri Sabah sempena Hari Perancang Bandar Sedunia 2016. Pertambahan penduduk bandar telah menyebabkan keperluan perkhidmatan lebih mendesak dan menyebabkan PBT secara amnya tidak dapat menjana sumber mencukupi untuk memenuhi keperluan penduduk yang semakin dinamik. Hal ini kalau gagal ditangani dengan baik mampu membantutkan usaha kerajaan untuk menjadikan bandar-bandar di Sabah sebagai bandar berdaya huni.

Sementara itu, Kerajaan Negeri Sabah telah memperuntukkan sebanyak RM3.3 juta bagi penyediaan Deraf Pelan Struktur Sabah 2033 (*New Sabah Times*, 2016). Pelan Struktur Sabah 2033 (PSS2033) adalah inisiatif terpenting dalam konteks tadbir urus pengurusan bandar di Sabah kerana ia merupakan satu-satunya dokumen statutori yang telah dirangka dengan rapi. PSS2033 telah merumuskan dasar-dasar yang rasional bagi memastikan pembangunan mampan dan bandar-bandar di Sabah membangun berlandaskan konsep Bandaraya Huni. PSS2033 juga menggariskan dasar-dasar perancangan secara makro sebagai panduan kepada semua jabatan dan agensi kerajaan serta PBT di Sabah. Semua PBT perlu mengambil serius tentang PSS2033 dan memastikan penyediaan pelan daerah dan pelan tempatan serta garis panduan perancangan adalah berlandaskan dasar-dasar yang terkandung dalam pelan berkenaan (Jabatan Perancang Bandar dan Wilayah Negeri Sabah, 2020).

Black spot pula membawa makna titik hitam atau lebih dikenali sebagai kawasan *hotspot* berdasarkan kadar jenayah tinggi dicatatkan di kawasan berkenaan. *Black spot* juga adalah terma yang digunakan sebagai kawasan yang mampu memberi ancaman kepada manusia sama ada dari aspek persekitaran fizikal, sosial dan mental. Jabatan Perancangan Bandar dan Desa sebagai agensi penyelarasan bagi program bandar selamat ini dipertanggungjawabkan untuk melaksanakan 3 daripada 35 inisiatif GTP 2.0 (2013-2015). Tiga inisiatif tersebut adalah Inisiatif Pemutihan "*Black Spot*" yang merupakan ikonik GTP 2.0 NKRA Jenayah, iaitu mengurangkan perasaan takut menjadi mangsa jenayah (*fear of becoming victim of crime*). Inisiatif pemutihan melalui rondaan bersepadu yang kerap serta penglibatan komuniti di 20 buah kawasan "*black spot*" dari 17 PBT dikenal pasti telah dijalankan sejak awal tahun 2013.

Kawasan *black spot* ditentukan oleh PBT dengan mendapat persetujuan Polis Diraja Malaysia (PDRM) yang mana telah dibentangkan dan diperakui dalam Mesyuarat Majlis Penuh PBT. Tiga skop utama pelaksanaan program pemutihan kawasan *black spot* meliputi projek fizikal, program sosial dan operasi keselamatan (JPBD, 2010). Melalui Inisiatif Pemutihan Kawasan *Black Spot* antara tahun 2013-2015, Datuk Abdul Rahman Dahlan, Bekas Menteri Kesejahteraan Bandar, Perumahan dan Kerajaan Tempatan (KPKT), menyatakan bahawa peratusan penduduk merasa selamat di kawasan *Black Spot* telah berjaya ditingkatkan kepada 61 peratus berbanding sasaran 55 peratus oleh Program Transformasi Kerajaan (GTP) 2.0 pada tahun 2013. Malahan, kes pecah rumah juga telah menurun sehingga 51 peratus berbanding 5 peratus yang disasarkan oleh GTP. Dalam Dasar Perbandaran Negara turut diletakkan dalam prinsip kedua iaitu untuk mewujudkan bandar yang berdaya huni. Prinsip ini ditekankan dengan menggiatkan lagi usaha pelaksanaan reka bentuk bandar yang selamat dan beridentiti. Antara komponen penting yang perlu konsistensi dilaksanakan adalah meningkatkan kerjasama antara agensi berkaitan bersama komuniti setempat dalam melaksanakan projek pemuliharaan dan pemeliharaan serta usaha pewartaan tapak warisan dan bangunan bersejarah di dalam bandar (Dasar Perbandaran Negara, 2006). Namun demikian, usaha menjadikan dan merealisasikan sesebuah bandar itu berdaya huni memerlukan keterlibatan masyarakat atau komuniti sebagai penggerak utama bagi memastikannya tercapai. Oleh hal yang demikian, kertas

kerja ini akan meneliti keterlibatan komuniti dalam memperkasakan bandar berdaya huni khususnya di zon *black spot* jenayah di sekitar Kota Kinabalu.

SOROTAN KAJIAN LEPAS

Berdaya huni (*livable*) membawa makna dalam dunia sains sosial dikategorikan sebagai kegembiraan (*happiness*). Kajian empirikal tentang pendefinisan berdaya huni telah muncul mula berkembang sejak tahun 1960-an lagi. Kepentingan kajian isu kegembiraan manusia bukan hanya berfokus kepada kajian psikologi dan sosiologi, sains kesihatan dan ekonomi (Veenhoven, 2004). Malah, meliputi tentang tahap kepuasan hidup (*life satisfaction*) seseorang individu. Pembangunan bandar yang berdaya huni bergantung kepada skala perancangan. Menurut (Eko *et al.*, 2014), komponen bandar berdaya huni adalah seperti berikut: (1) masyarakat mempunyai penggunaan tanah yang pelbagai untuk memenuhi keperluan mereka, (2) peluang sosial dan kebudayaan, (3) sumber ekonomi, ketersediaan sumber sebagai pemangkin untuk meningkatkan tahap budaya, rekreasi dan peluang artistik, (4) akses dan mobiliti, dengan penggunaan tanah yang berkesan dan hubungan pengangkutan yang memberi akses dan mobiliti penduduk, (5) keselamatan dan estetika. Bermakna, komuniti yang selamat, kawasan kejiranan yang selamat dan jalan yang selamat, (6) pertimbangan alam sekitar seperti kualiti air yang baik, kualiti udara dan bunyi bising, dan (7) aspek kumulatif yang boleh menjejaskan pelbagai sumber manusia dan ekologi.

Wan Zumaiza, Sarjit dan Ismi (2016) dalam kajiannya membincangkan penglibatan Jiran Muda dalam aktiviti Rukun Tetangga di Kawasan Rukun Tetangga Daerah Hulu Langat, Selangor. Kajian menunjukkan majoriti responden mempunyai tahap penglibatan yang sederhana dalam penglibatan aktiviti Rukun Tetangga. Selain itu, tahap penglibatan Jiran Muda dalam aktiviti Rukun Tetangga masih belum mencapai tahap tinggi dan hanya pada tahap sederhana iaitu (76.5 peratus) dan masih kurang memuaskan. Justeru, tahap penglibatan mereka boleh dipertingkatkan lagi melalui usaha dan kerjasama Jawatankuasa Rukun Tetangga dan JPNIN. Fauziah Che Leh (2016) pula membincangkan kegiatan jenayah yang berlaku di destinasi pelancongan terhadap pelancong antarabangsa. Strategi mengurangkan jenayah adalah dengan pelaksanaan program bandar selamat. Kartini (2016)

pula membicarakan tentang Dasar Perumahan perlu memikirkan usaha mewujudkan bandar kesepaduan dengan memperkasa pendekatan *social collectivism* untuk menangani isu *superdiversity*. Kajian ini memfokuskan kepada konsep perbandaran dan proses dari segi literatur dan peraturan perundangan yang berkait dengan proses perbandaran melalui anjakan paradigma dari bentuk bandar sejahtera kepada bandar kesepaduan yang mengutarakan beberapa konteks cabaran seperti persempadanan semula, kuota perumahan bumiputera dan sebagainya. Kajian ini dilihat lebih dominan kepada kesejahteraan bandar sosial bagi melahirkan keharmonian masyarakat.

Lunden (2016) pula mendapati mekanisme program pembasmian jenayah yang terbaik adalah dilakukan bersama satu kumpulan yang besar atau komuniti yang luas. Keberkesanan mekanisme program pembasmian jenayah dinilai melalui kefahaman masyarakat dalam bekerjasama dengan badan berkuasa. Pihak kerajaan, badan berkuasa dan komuniti masyarakat haruslah bergerak bersama-sama dalam membasmi jenayah semasa kerana tanpa usaha salah satu pihak mekanisme, program pembasmian jenayah tidak akan sempurna dan berjaya mencapai objektifnya. Peranan masyarakat menjadi teras utama mekanisme program pembasmian jenayah itu dapat dilaksanakan dengan baik. Pihak pelaksana seperti pihak badan kerajaan, badan bukan kerajaan dan badan-badan swasta perlu berusaha menarik perhatian dan kerjasama masyarakat untuk memberi kerjasama sepanjang program pembasmian jenayah dijalankan.

Hasil penyelidikan berkenaan penglibatan komuniti dalam pembangunan bandar seperti mewujudkan persekitaran yang selamat dan selesa serta membentuk konteks sejahtera dalam konteks komuniti di Sabah masih kurang diteliti. Kebanyakan tumpuan penglibatan komuniti berfokus kepada pelancongan, pembangunan ekonomi dan kepuasan pengguna menggunakan perkhidmatan dalam domain berkaitan seperti pengangkutan, perumahan dan ruang awam. Justeru, kajian ini melihat perlu adanya satu lagi kajian yang lebih bersifat makro dengan menggabungkan hasil penyelidikan mikro (program bandar selamat) dan makro (bandar berdaya huni) dijalankan dalam konteks Malaysia khususnya di Sabah. Kajian ini cuba mengetengahkan penglibatan komuniti dalam pembangunan keruangan ke arah mewujudkan bandar berdaya huni bernilai estetik '*livable*' di Sabah.

Pengistilahan Semula Kelompok Komuniti

Penglibatan komuniti dalam pembangunan merupakan satu elemen yang penting kerana berperanan untuk memastikan kelestarian sesebuah projek atau program berjaya dilaksanakan. Penglibatan komuniti boleh dijelaskan melalui dua aspek, iaitu melalui tahap penyertaan penduduk dan tahap pembahagian kuasa dalam pelaksanaan sesuatu projek (Haslina & Regina, 2009). Tahap penglibatan komuniti yang paling tinggi dikenali sebagai penglibatan pergerakan sendiri. Konsep komuniti adalah merujuk kepada kelompok-kelompok kecil masyarakat yang berada dalam satu-satu kawasan tertentu. Umumnya, komuniti mempunyai dua keadaan yang berbeza iaitu komuniti yang merujuk kepada perkongsian nilai-nilai yang sama dari unit kecil seperti kampung, sehingga ke unit terbesar seperti negara (Mohd Syarifudin *et al.*, 2017). Spicker (1995) mendefinisikan komuniti sebagai sekumpulan komuniti yang dikaitkan dengan ciri atau budaya yang sama, dihubungkan melalui hubungan sosial, tinggal di kawasan geografi terhad dan mempunyai minat dan kepentingan yang sama. Komuniti adalah unit sosial kecil atau besar yang mempunyai profil sepadan seperti norma, agama, nilai, atau identiti. Masyarakat sering berkongsi rasa tempat yang terletak di kawasan geografi tertentu atau di ruang maya melalui platform komunikasi. Komuniti ialah berkaitan tentang fungsi kewujudan komuniti secara individu. Bagaimana individu bertindak dan berkomunikasi antara satu sama lain dengan mentakrifkan jenis komuniti, dan sejauhmanakah keberkesanan komuniti tersebut (George & Hillery, 1955).

Jadual 1 Pengistilahan semula komuniti

Istilah	Huraian
Komuniti Menetap (<i>resident community</i>)	Kelompok manusia yang tinggal di kediamannya, bekerja dan menjalankan segala bentuk aktiviti sosial dalam sesebuah ruangan
Komuniti Transit (<i>transit community</i>)	Kelompok manusia yang hanya hadir untuk bekerja dan menjalankan aktiviti sosial dan sebagainya dalam satu-satu tempoh masa dalam sesebuah ruangan
Komuniti Autoriti (<i>authority community</i>)	Kelompok manusia yang diberikan mandat dan kuasa untuk menjalankan sesuatu kefungsiannya bagi mencapai sesuatu matlamat dalam sesebuah ruangan

Sumber: Penyelidik (2020)

Dalam ilmu sains sosial, konsep komuniti sering digunakan secara longgar dan tidak selari sehingga mendapat gambaran yang pelbagai (Abdul Rahman, 2007). Walau bagaimanapun, ahli sosiologi umumnya menganggap komuniti sebagai suatu unit organisasi sosial yang di dalamnya terdapat manusia dengan kawasan dan unit kediamannya, melakukan pekerjaan untuk kehidupan, mengurus kehidupan keluarga dan anak-anak, serta meneruskan sebahagian besar aktiviti kehidupan mereka (Teuku & Abdul Rahman, 2013). Sesetengah pengkaji menekankan tiga elemen penting yang mesti wujud bagi komuniti, iaitu kawasan geografi atau lokaliti, interaksi sosial dan hubungan komuniti (Poplin, 1979). Dalam kertas kerja ini, terdapat tiga jenis komuniti yang diistilahkan semula sesuai dengan keperluan penyelidikan ini iaitu Komuniti Menetap (*resident community*), Komuniti Transit (*transit community*) dan Komuniti Autoriti (*authority community*). Pengistilahan ini sesuai untuk membezakan kelompok komuniti yang menjadi tulang belakang kepada hala tuju sesuatu matlamat yang dirangka khususnya dalam memperkasakan bandar berdaya huni seperti yang ditunjukkan dalam Jadual 1.

METODOLOGI KAJIAN

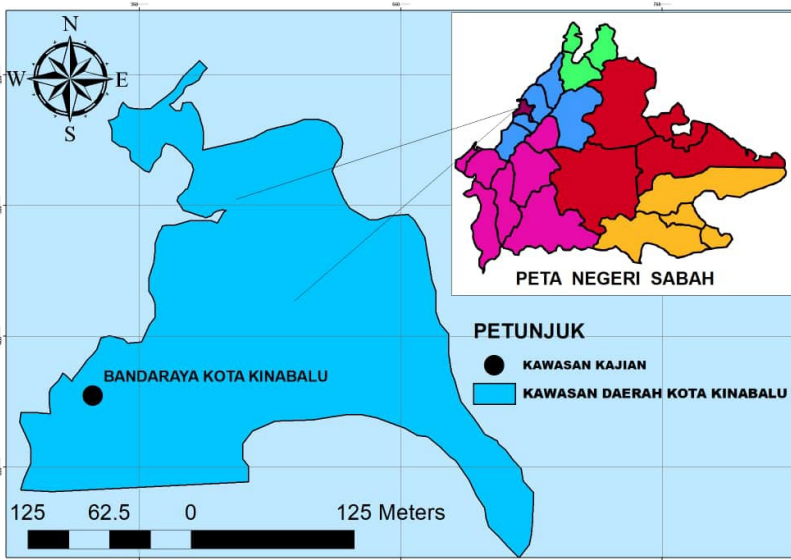
Kajian ini merupakan sebuah kajian kuantitatif yang melibatkan cerapan data di lapangan menggunakan instrumen soal selidik. Seramai 384 orang responden terlibat dalam kajian ini dan persampelan digunakan secara rawak mudah dengan tertumpu di lima zon *black spot* jenayah di sekitar Bandaraya Kota Kinabalu. Data yang diperolehi dianalisis menggunakan aplikasi *Statistical Package for Social Science* (SPSS) melalui persembahan data berbentuk frekuensi, *crosstabs* dan skor min. Taburan data responden juga ditunjukkan dalam paparan peta yang dihasilkan menggunakan aplikasi *Geographical Information System* (GIS) berdasarkan lokasi responden.

KAWASAN KAJIAN

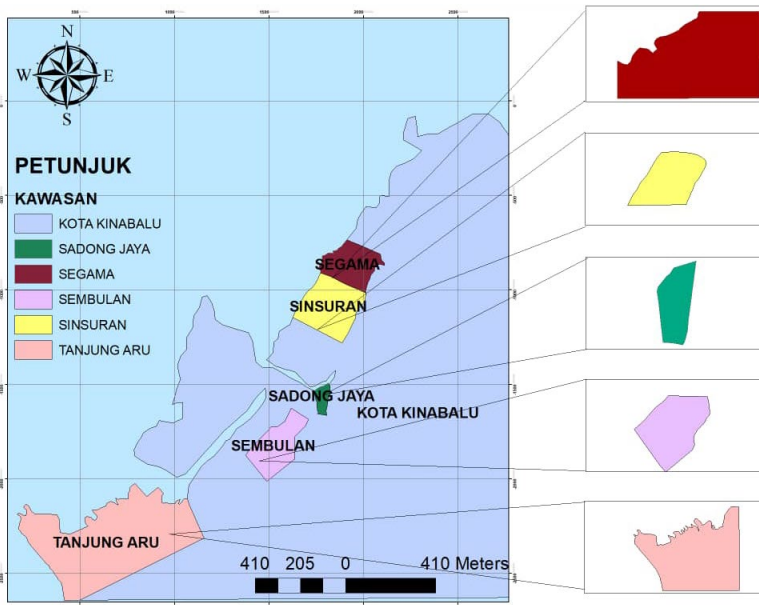
Kawasan kajian berfokus di zon *black spot* jenayah dalam kawasan pelaksanaan bandar selamat di Bandaraya Kota Kinabalu. Kriteria utama pemilihan kawasan kajian ini adalah atas faktor-faktor berikut;

- i. Kawasan ini dikenal pasti sebagai kawasan ‘panas’ dan penyumbang utama kepada peningkatan statistik indeks jenayah di Sabah (*Borneo Post*, 4 Oktober 2011; *Berita Harian*, 5 September 2013);
- ii. Statistik indeks jenayah mencatatkan kadar angka yang tidak konsisten dari tahun 2014 hingga 2018 iaitu 1492, 1386, 1368, 1538 dan 1431 (Laporan IPK Sabah, 2019);
- iii. Kawasan tersebut mencatatkan pembangunan pesat di Sabah (Laporan Sabah, 2011);
- iv. Kawasan penumpuan utama penduduk yang akhirnya menyumbang kepada peningkatan pelakuan jenayah (Laporan Sabah, 2011).

Lima buah zon *black spot* dikenal pasti dan terlibat dalam kajian ini iaitu di sekitar Tanjung Aru, Sembulan, Sadong Jaya, Sinsuran dan Segama. Kelima-lima lokasi ini terletak di dalam kawasan Bandaraya Kota Kinabalu. Menurut kajian Norita *et al.* (2019), sebanyak sepuluh kawasan *hot spot* jenayah telah dikenal pasti di sekitar Kota Kinabalu antaranya ialah (i) Pasar Besar Kota Kinabalu, (ii) Sinsuran, (iii) Bandaran Berjaya, (iv) Asia City, (v) Api-Api, (vi) Kawasan Sadong Jaya, (vii) Karamunsing, (viii) Sembulan, (ix) Sempelang dan (x) Pekan Tanjung Aru. Bahagian seterusnya menerangkan demografi responden yang terlibat dalam kajian ini iaitu seramai 384 orang. Pemilihan jumlah sampel ini merujuk kepada Krejcie dan Morgan (1970), iaitu saiz sampel boleh ditentukan berdasarkan jumlah populasi penduduk secara keseluruhan. Data kependudukan di Bandaraya Kota Kinabalu mencatatkan jumlah melebihi 250,000 dan merujuk kepada ralat pensampelan 5 peratus, (*significance level* (α) - .05) dengan aras keyakinan (*level of confidence*) 95 peratus, maka jumlah sebanyak 384 orang responden adalah bersesuaian.

Peta 1 Kawasan kajian di Bandaraya Kota Kinabalu, Sabah
Sumber: Penyelidik (2020)

Peta 2 Zon *black spot* jenayah di Bandaraya Kota Kinabalu
Sumber: Penyelidik (2020)

Jadual 2 Demografi responden

Profil	Sadong Jaya	Segama	Sembulan	Sinsuran	Tanjung Aru	Jumlah
Jantina						
Lelaki	39 (10.1 %)	43 (11.2 %)	31 (8.1 %)	28 (7.3 %)	38 (9.9 %)	179 (46.6 %)
Perempuan	38 (9.9 %)	34 (8.9 %)	46 (12.0 %)	48 (12.5 %)	39 (10.1 %)	205 (53.4 %)
Umur						
18-29	42 (11.0 %)	45 (11.7 %)	43 (11.2 %)	35 (9.1 %)	30 (7.8 %)	195 (50.8 %)
30-40	29 (7.5 %)	26 (6.8 %)	25 (6.5 %)	30 (7.8 %)	36 (9.4 %)	146 (38.0 %)
41-59	6 (1.6 %)	5 (1.3 %)	5 (1.3 %)	8 (2.1 %)	7 (1.8 %)	31 (8.1 %)
Lebih 60	-	1 (0.3 %)	4 (1.0 %)	3 (0.8 %)	4 (1.0 %)	12 (3.1 %)
Etnik						
Melayu	14 (3.6 %)	10 (2.6 %)	15 (3.9 %)	11 (2.9 %)	18 (4.7 %)	68 (17.7 %)
Cina	3 (0.8 %)	3 (0.8 %)	3 (0.8 %)	4 (1.0 %)	9 (2.3 %)	22 (5.7 %)
India	6 (1.6 %)	5 (1.3 %)	2 (0.5 %)	2 (0.5 %)	3 (0.8 %)	18 (4.7 %)
Bumiputera	52 (13.5 %)	56 (14.6 %)	49 (12.8 %)	55 (14.3 %)	42 (11.0 %)	254 (66.2 %)
Lain-lain	2 (0.5 %)	3 (0.8 %)	8 (2.1 %)	4 (1.0 %)	5 (1.3 %)	22 (5.7 %)
Pendidikan						
Tiada	4 (1.0 %)	3 (0.8 %)	2 (0.5 %)	3 (0.8 %)	3 (0.8 %)	15 (3.9 %)
Rendah	5 (1.3 %)	6 (1.6 %)	4 (1.0 %)	3 (0.8 %)	3 (0.8 %)	21 (5.5 %)
Menengah	30 (7.8 %)	31 (8.1 %)	27 (7.1 %)	32 (8.3 %)	14 (3.6 %)	134 (34.9 %)
Tertiari	38 (9.9 %)	37 (9.6 %)	44 (11.5 %)	38 (9.9 %)	57 (14.8 %)	214 (55.7 %)
Status						
Bujang	48 (12.5 %)	57 (14.9 %)	43 (11.2 %)	59 (15.4 %)	47 (12.2 %)	254 (66.2 %)
Berkahwin	29 (7.6 %)	20 (5.2 %)	34 (8.8 %)	17 (4.4 %)	30 (7.8 %)	130 (33.8 %)
Pekerjaan						
Swasta	32 (8.3 %)	26 (6.8 %)	29 (7.6 %)	28 (7.3 %)	41 (10.7 %)	156 (40.6 %)
Kerajaan	9 (2.3 %)	8 (2.1 %)	8 (2.1 %)	11 (2.9 %)	9 (2.3 %)	45 (11.7 %)
Sendiri	16 (4.2 %)	16 (4.2 %)	15 (3.9 %)	15 (3.9 %)	12 (3.1 %)	74 (19.3 %)
Tiada	20 (5.2 %)	27 (7.1 %)	25 (6.5 %)	22 (5.7 %)	15 (3.9 %)	109 (28.4 %)
Perumahan						
Banglo	-	-	16 (4.2 %)	-	26 (6.8 %)	42 (11.0 %)
Teres	20 (5.2 %)	13 (3.4 %)	25 (6.5 %)	15 (3.9 %)	15 (3.9 %)	88 (22.9 %)
Flat	12 (3.1 %)	17 (4.4 %)	19 (5.0 %)	21 (5.5 %)	12 (3.1 %)	81 (21.1 %)
Kondominium	-	-	2 (0.5 %)	-	3 (0.8 %)	5 (1.3 %)
Lain-lain	45 (11.7 %)	47 (12.2 %)	15 (3.9 %)	40 (10.4 %)	21 (5.5 %)	168 (43.7 %)
Isi rumah						
1-3 orang	9 (2.4 %)	2 (0.5 %)	18 (4.7 %)	2 (0.5 %)	20 (5.2 %)	51 (13.3 %)
4-6 orang	33 (8.6 %)	35 (9.1 %)	47 (12.2 %)	42 (10.9 %)	35 (9.1 %)	192 (49.9 %)
7-10 orang	32 (8.3 %)	31 (8.1 %)	9 (2.4 %)	23 (6.0 %)	20 (5.2 %)	115 (29.9 %)
Melebihi 11	3 (0.8 %)	9 (2.4 %)	3 (0.8 %)	9 (2.4 %)	2 (0.5 %)	26 (6.9 %)

N: 384 Responden

Sumber: Kajian lapangan (2020)

Hasil Kajian

Kanter, Stein dan Jick (1992) menyifatkan proses memperkasakan adalah sebagai satu kunci kepada *'delineation strategy'*. *'Delineation strategy'* atau *Strategi persempadanan* ialah istilah yang digunakan bagi merujuk kepada proses menetapkan sempadan, lazimnya kini digunakan untuk merujuk kepada proses menetapkan sempadan kawasan pilihan raya. Proses memperkasakan adalah penting apabila sesuatu keadaan yang kritikal di mana pihak berkuasa yakin bahawa masyarakat tidak perlu diarah atau diberikan arahan untuk melaksanakan sesuatu matlamat. Bahagian ini menunjukkan dapatan keterlibatan komuniti dalam memperkasakan bandar berdaya huni di zon *black spot* jenayah di Kota Kinabalu.

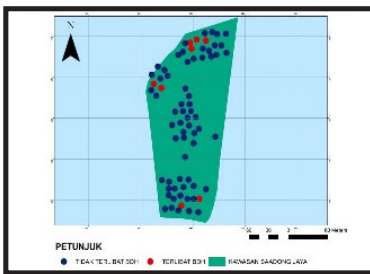
Jadual 3 Keterlibatan komuniti dalam memperkasakan BDH

Penglibatan Komuniti Ya		Pernah Terlibat Pemerksaan BDH				Kekerapan Penglibatan Pemerksaan BDH			
		%	Tidak	%	1-2 Kali	%	3-5 kali	%	
Lokasi	Sadong Jaya	10	2.6	67	17.4	8	2.1	2	0.5
	Segama	19	4.9	58	15.1	15	3.9	4	1.0
	Sembulan	8	2.1	69	18.0	8	2.1	0	0
	Sinsuran	14	3.6	62	16.2	12	3.1	2	0.5
	Tanjung Aru	15	3.9	62	16.2	14	3.6	1	0.3
Jumlah Keseluruhan		66	17.1	318	82.9	57	14.8	9	2.3

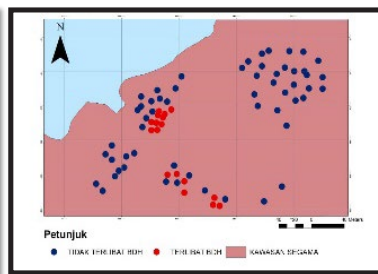
Sumber: Kajian lapangan (2020)

***318 (82.8 %)** Responden tidak menyatakan jawapan di bahagian kekerapan penglibatan pemerksaan BDH
 N: 384 Responden

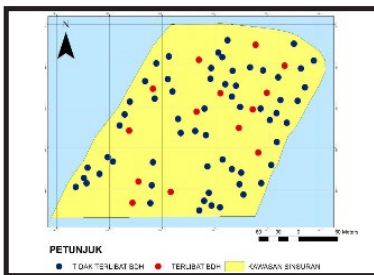
Jadual 3 menunjukkan data keterlibatan komuniti dalam memperkasakan bandar berdaya huni di zon *black spot* jenayah adalah sangat rendah. Segama mencatatkan keterlibatan tertinggi berbanding di zon lain iaitu seramai 19 orang (4.9 peratus), diikuti dengan Tanjung Aru 15 orang (3.9 peratus), Sinsuran 14 orang (3.6 peratus), Sadong Jaya 10 orang (2.6 peratus) dan Sembulan seramai 8 orang (2.1 peratus), manakala kekerapan keterlibatan komuniti dalam memperkasakan bandar berdaya huni secara majoritinya sebanyak 1 hingga 2 kali sahaja iaitu seramai 57 orang (14.8 peratus) daripada 66 orang (17.1 peratus) responden yang terlibat. Seramai 9 orang (2.3 peratus) lagi menyatakan kekerapan keterlibatan mereka dalam memperkasakan BDH adalah sebanyak 3 hingga 5 kali. Sementara 318 orang (82.8 peratus) menyatakan tidak terlibat dalam sebarang program memperkasakan bandar berdaya huni di zon *black spot* jenayah di sekitar mereka. Berikut dipaparkan data taburan keterlibatan komuniti dalam memperkasakan BDH di Kota Kinabalu melalui Peta 3, Peta 4, Peta 5, Peta 6, dan Peta 7. Titik berwarna merah dalam peta menunjukkan terdapatnya penglibatan komuniti dalam memperkasakan bandar berdaya huni di zon *black spot* jenayah, manakala titik berwarna biru adalah sebaliknya.

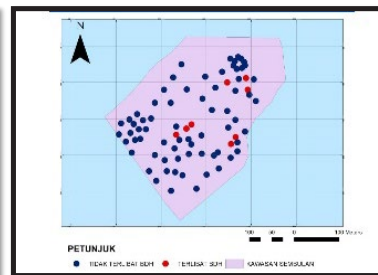
Peta 3 Taburan keterlibatan komuniti di Sadong Jaya

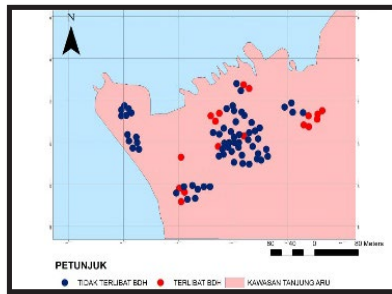
Peta 4 Taburan keterlibatan komuniti di Segama

Peta 5 Taburan keterlibatan komuniti di Sinsuran

Peta 6 Taburan keterlibatan komuniti di Sembulan

Peta 7 Taburan keterlibatan komuniti di Tanjung Aru

Sumber: Penyelidik (2020)

Pengaruh Keterlibatan Komuniti

Bahagian ini pula membincangkan keterlibatan komuniti dalam memperkasakan BDH di setiap zon *black spot* jenayah di sekitar Kota Kinabalu. Setiap variabel dianalisis menggunakan kaedah analisis skor min. Terdapat tujuh variabel yang menjadi tunjang kepada keterlibatan komuniti dalam memperkasakan bandar berdaya huni (BDH) iaitu keluarga, rakan sebaya atau sekerja, persatuan komuniti, kerajaan, tanggungjawab, motivasi, minat dan pengalaman. Jadual 4 menunjukkan hasil analisis skor min pengaruh keterlibatan komuniti. Tahap pengukuran atau interpretasi skor min yang digunakan hasil pengubahsuaian daripada Zulkifli (2012) menunjukkan skor min 3.80 hingga 5.00 (Tinggi), 2.50 hingga 3.79 (Sederhana) dan 1.00 hingga 2.49 (Rendah).

Jadual 4 Pengaruh keterlibatan komuniti

Pengaruh Penglibatan	Skor Min Berdasarkan Lokasi						Sisihan Piawai
	Sadong Jaya	Segama	Sembulan	Sinsuran	Tanjung Aru	Min	
Keluarga	1.9740	2.0000	2.0000	2.0526	1.9221	1.9896	.21654
Rakan Sebaya / Sekerja	3.3506	3.2468	3.2727	3.3553	3.4026	3.3255	.82758
Persatuan Komuniti	4.1169	4.1039	4.1429	4.1447	3.2078	3.9427	1.33710
Kerajaan/ Penguatkuasa	3.3377	3.1688	3.2078	3.3816	3.4286	3.3047	.80688
Tanggungjawab	4.1688	4.1818	4.1558	4.1447	3.8442	4.0990	.87052
Motivasi / Kesedaran	3.1299	3.0519	3.0649	3.1974	3.4026	3.1693	.75790
Minat dan Pengalaman	3.2338	3.1169	3.1299	3.4079	3.8052	3.3385	.92258

Sumber: Kajian lapangan (2020)

Berdasarkan kepada hasil analisis ini, variabel tanggungjawab mencatatkan nilai skor min tertinggi, iaitu 4.0990 mencapai skala ‘tinggi’ dengan diikuti oleh pengaruh daripada persatuan komuniti iaitu 3.9427 yang juga mencapai skala ‘tinggi’. Empat variabel lainnya hanya mencapai skala ‘sederhana’ iaitu pengaruh dari minat dan pengalaman (3.3385), rakan sebaya atau sekerja (3.3255), kerajaan dan penguat kuasa (3.3047), dan motivasi atau kesedaran (3.1693). Sementara itu, hanya pengaruh daripada keluarga sahaja menunjukkan skala ‘rendah’ dengan nilai min (1.9896). Majoriti responden bersetuju bahawa keterlibatan komuniti dalam memperkasakan BDH di zon *black spot* jenayah di sekitar Bandaraya Kota Kinabalu adalah dipengaruhi oleh rasa tanggungjawab.

Menurut Abu Munawar (2007), tanggungjawab adalah perbezaan antara betul dan salah, yang dibolehkan dan yang dilarang, yang disarankan dan yang dicegah, baik dan buruk dan kesedaran untuk menjauhi segala unsur negatif dan mencuba untuk mengamalkan perkara positif. Tanggungjawab ialah satu persediaan yang sedia ada pada setiap individu untuk memastikan diri melaksanakan kewajipan yang tertentu. Wiyoto (2001) pula menjelaskan bahawa tanggungjawab adalah kemampuan untuk membuat keputusan yang pantas dan efektif. Maka, tanggungjawab dilihat sebagai relevan menjadi pengaruh terbesar dalam keterlibatan komuniti. Bahagian seterusnya membincangkan tentang faktor yang menjadi penyumbang kepada komuniti untuk tidak dapat melibatkan diri dalam usaha memperkasakan BDH di zon *black spot* jenayah di Kota Kinabalu.

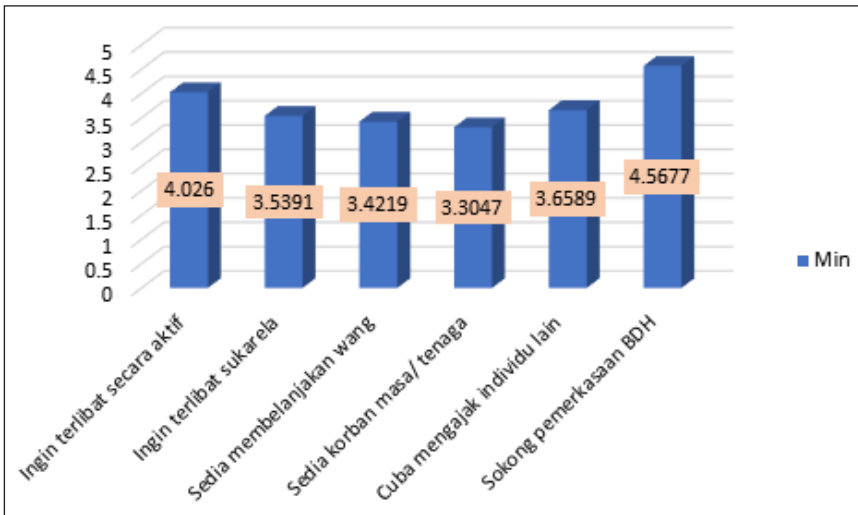
Jadual 5 Faktor komuniti tidak melibatkan diri

Faktor	Skor Min Berdasarkan Lokasi						Sisihan Piawai
	Sadong Jaya	Segama	Sembulan	Sinsuran	Tanjung Aru	Min	
Kekangan masa	3.3117	3.3117	3.3896	3.3421	3.3636	3.3437	.92630
Kurang pengetahuan	4.1039	4.1039	4.1429	4.1447	4.3117	4.1615	1.25370
Kurang kesedaran sivik	4.1039	4.4545	4.3766	4.3947	4.4156	4.3984	1.35966
Kurang hebahan program	3.7662	3.8052	3.8442	3.8553	3.8831	3.8307	.97219
Tiada insentif	3.0649	3.1429	3.0519	3.0921	3.0649	3.0833	1.08073

Sumber: Kajian lapangan (2019)

Jadual 5 menjelaskan terdapat lima faktor yang dikenal pasti menjadi kekangan kepada komuniti untuk tidak melibatkan diri dalam usaha memperkasakan bandar berdaya huni di Kota Kinabalu. Analisis skor min tertinggi dicatatkan pada faktor kurangnya kesedaran sivik (4.3984), diikuti dengan faktor kurang pengetahuan (4.1615). Selain itu, faktor kurang hebahan terhadap program BDH juga turut menyumbang dengan nilai min (3.8307). Ketiga-tiga faktor ini mencapai tahap ‘tinggi’ dalam kalangan responden. Sementara itu, faktor kekangan masa dan juga tidak diberikan insentif mencatatkan nilai min (3.3437) dan (3.0833) dan hanya mencapai skala ‘sederhana’. Kesedaran sivik merupakan aspek penting dalam kehidupan. Kesedaran sivik boleh ditakrifkan sebagai rasa sedar yang mendalam dan berterusan serta muncul dari hati seseorang atas dasar tanggungjawab untuk memelihara hak dan kepentingan awam. Tahap kesedaran sivik yang rendah dan sikap kurang bertanggungjawab mendorong segelintir masyarakat bertindak sewenang-wenangnya tanpa memikirkan keselamatan orang lain. Tan Sri Lee Lam Thye iaitu Naib Pengerusi Kanan Yayasan Pencegahan Jenayah Malaysia (MCPF) menyatakan aspek moral, etika dan akhlak dalam kalangan masyarakat perlu seiring dengan pembangunan negara (*Utusan Borneo Online*, 2018).

Kesedaran sivik akan menjadikan seseorang individu itu warganegara yang ikhlas dan bersungguh-sungguh mempertahankan kepentingan awam untuk dikongsi bersama. Justeru, kurangnya kesedaran sivik menjadikan seseorang individu tidak menunjukkan rasa keprihatinannya terhadap persekitarannya. Walau bagaimanapun, kesedaran sivik merupakan unsur dalaman yang wujud dalam diri individu. Kesedaran itu tidak timbul dengan sendirinya tanpa ada pengaruh luaran. Faktor dalaman seperti keluarga, komuniti, rakan sebaya, media dan sekolah, selain gender dan estim sendiri diteliti mampu mempengaruhi kesedaran sivik (Institut Pengajian Sains Sosial, 2007). Selanjutnya adalah penjelasan terhadap tahap kesediaan keterlibatan komuniti dalam memperkasakan bandar berdaya huni di Kota Kinabalu, Sabah.

Rajah 1 Tahap kesediaan keterlibatan komuniti

Sumber: Kajian lapangan (2019)

Rajah 1 menunjukkan enam variabel untuk mengukur tahap kesediaan keterlibatan komuniti dalam memperkasakan bandar berdaya huni di zon *black spot* jenayah di sekitar Kota Kinabalu. Variabel yang menunjukkan analisis skor min tertinggi ialah pada kesediaan komuniti untuk menyokong penuh pemeraksanaan BDH dengan nilai (4.5677) dan mencapai skala ‘tinggi’ dan diikuti dengan ingin terlibat secara aktif (4.0260). Variabel cuba mengajak atau mempelawa individu lain untuk turut serta mencatatkan nilai skor min (3.6589), disusuli dengan ingin terlibat secara sukarela (3.5391), sedia membelanjakan wang (3.4219) serta sedia mengorbankan masa dan tenaga (3.3047) berada dalam skala ‘sederhana’. Hasil dapatan ini menunjukkan bahawa usaha memperkasakan bandar berdaya huni ini sangat mendapat sambutan dan sokongan daripada komuniti, namun tidak dizahirkan secara fizikal, iaitu melalui keterlibatan langsung dalam sebarang program yang dianjurkan oleh PBT khususnya Dewan Bandaraya Kota Kinabalu (DBKK) dan agensi lain seumpamanya.

KESIMPULAN

Dalam menyemarakkan lagi keterlibatan komuniti dalam usaha memperkasakan bandar berdaya huni, PBT perlu lebih gigih memperkasakan komuniti itu sendiri. Melalui kajian ini, dapat dilihat bahawa kecenderungan keterlibatan komuniti dalam membantu memperkasakan bandar berdaya huni adalah sangat rendah. Melalui pemerksaan komuniti yang sedia ada, PBT dapat membantu meningkatkan kebolehan dan keyakinan komuniti atau penduduk untuk berdikari, yakni memikul tanggungjawab dan mengambil peranan (juga disebut kefungisian sosial) masing-masing dalam komuniti dan masyarakat. Melalui proses pemerksaan, penduduk atau anggota-anggota komuniti digalakkan, diberi peluang, serta dibimbing untuk terlibat secara aktif dalam memberikan buah fikiran, merancang dan membuat keputusan, serta mengambil langkah atau tindakan yang sesuai demi kepentingan dan kesejahteraan bersama. Jika pemerksaan komuniti ini dilakukan secara maksimum, ia pasti dapat menaikkan lagi peratusan keterlibatan komuniti dalam sebarang pelaksanaan pembangunan bandar.

RUJUKAN

- Abdul Rahman, E. (2007). *Pembangunan negara, komuniti dan insan melampaui 2020*. Bangi: Institut Kajian Malaysia dan Antarabangsa, Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Abu, Munawar. (2007). *Psikologi perkembangan*. Jakarta: PT. Rineka Cipta.
- David, D. S. (1995). Third world cities: Sustainable urban development I. *Urban Studies*, 32 (4-5), 659-677.
- Eko, B. S., Ketut, D. M. E. H., Belinda, U. A., & Achmad, G. (2014). Concept of carrying capacity: Challenges in spatial planning (Case study of East Java Province, Indonesia). *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 135, 130-135.
- Fauziah. C. L. (2016). Pelancongan bandar dan isu keselamatan: Kajian kes pelancong antarabangsa Kuala Lumpur. *Malaysian Journal of Society and Space*, 12 (8), 110-122.
- George, A., Hillery, Jr. (1955). A critique of selected community concepts. *Social Forces*, 37 (3), 237-242.
- Haslina, H., & Regina, G. A. (2009). Penglibatan komuniti dalam program pembangunan luar bandar: Kajian kes di pusat pertumbuhan Desa Gedong, Sarawak. *Akademika*, 77 (Disember), 41-67.

- Institut Pengajian Sains Sosial. (2007). *Masalah sosial dan kesedaran sivik generasi muda daripada keluarga berpendapatan rendah di bandar*. Serdang: Universiti Putra Malaysia.
- Jabatan Perancang Bandar dan Wilayah Negeri Sabah. (2020). *Pelan Struktur Sabah*. <https://www.townplanning.sabah.gov.my/Pelan%20Struktur%20Negeri.html>. Diakses pada 16 Oktober 2020.
- Jabatan Perancangan Bandar dan Desa. (2020). *Dasar Perbandaran Negara*. <http://www.planmalaysia.gov.my/>. Diakses pada 15 Oktober 2020.
- Jalaluddin, A. M., & Mohd Asruladlyi, I. (2015). Bandar selamat dan keselamatan komuniti bandar selamat. *e-Bangi: Jurnal Sains Sosial dan Kemanusiaan*, 10 (1), 97-117.
- Kanter, R.M., Stein, B.A., & Jick, T.D. (1992). *The challenge of organisational change*. New York: The Free Press.
- Kartini, A. T. (2016). Konsep, dasar dan pelaksanaan bandar sejahtera dengan rujukan khas kepada Malaysia. *Malaysian Journal of Society and Space*, 12 (7), 26-33.
- Krejcie, R. V., & Morgan, D. W. (1970). Determining sample size for research activities. *Educational and Psychological Measurement*, 30, 607-610.
- Lunden, W. A. (2016). *The Theory of Crime Prevention*, 2 (3), 213–228.
- Mohammad Shatar, S. (2003). Model pembangunan komuniti. *Pertanika Journal of Social Sciences & Humanities*, 11 (2), 135-145.
- Mohd Syarifudin, A., Mansor, M. Nor., Ahmad, R. M. Y., & Faridah, C. H. (2017). Konsep komuniti dan perkembangannya: Suatu tinjauan kritikal terhadap penggunaannya. *e-Bangi: Journal of Social Sciences and Humanities*, 12 (3), 1823-884x.
- New Sabah Times. (2016). *RM3.3 Juta untuk Sediakan Deraf Pelan Struktur Sabah 2033*. <http://www.newsabahtimes.com.my/nstweb/print/1367>. Diakses pada 17 Oktober 2020.
- Norita, A. J., Nor-Ina, K., Norcikeyonn, S., & Siti An-Nur, A. L. (2019). Keberkesanan pelaksanaan strategi konsep bandar selamat dalam mencegah jenayah harta benda di Kota Kinabalu, Sabah. *Seminar Pemerkasaan Bandar Selamat: Isu dan Cabaran Di Sabah*. Theatre Ahmad Nisfu, Fakulti Kemanusiaan, Seni dan Warisan, Universiti Malaysia Sabah.
- Okafor, F. (1982). Community involvement in rural development: A field study in the bendel state of Nigeria. *Community Development Journal*, 17 (2), 134-140.
- Poplin, D. (1979). *Communities: A survey of theories and methods of research* (2nd ed.). New York: MacMillan Publishing Co.
- Spicker, P. (1995). *Social policy: Themes and approaches*. London: Prentice Hall.
- Teuku, A., & Abdul, R. E. (2013). Komuniti dan pengurusan persekitaran: Beberapa pengalaman Malaysia, Bangladesh, Zambia dan Vietnam. *Kajian Malaysia*, 31 (2), 65–86.

- Utusan Borneo Online*. (18 Januari 2018). Masyarakat perlu pertingkat tahap kesedaran sivik: Lee. <https://www.utusanborneo.com.my/2018/01/18/masyarakat-perlu-pertingkat-tahap-kesedaran-sivik-lee>. Diakses pada 14 Oktober 2020.
- Utusan Borneo Online*. (29 Oktober 2016). *Pelan Struktur Sabah 2033 dilancar*. <https://www.utusanborneo.com.my/2016/10/29/pelan-struktur-sabah-2033-dilancar>. Diakses pada 17 Oktober 2020.
- Utusan Borneo Online*. (29 Oktober 2016). *Perhatian serius tadbir urus bandar*. <https://www.utusanborneo.com.my/2016/10/29/perhatian-serius-tadbir-urus-bandar> Diakses pada 17 Oktober 2020.
- Veenhoven, R. (2004). Inequality of happiness in nations. *Journal of Happiness Studies*, 6, 351-355.
- Wan, Z. W. M., Sarjit, S. G., & Ismi, A. I. (2016). Penglibatan jiran muda dalam aktiviti Rukun Tetangga di Daerah Hulu Langat, Selangor. Institut Penyelidikan Pembangunan Belia Malaysia. *Malaysian Journal of Youth Studies*, 14, 257 – 272.
- Wiyoto, A. (2001). *Melatih anak bertanggung jawab*. Jakarta: Mitra Utama.
- Yuen, B. (2004). Safety and dwelling in Singapore. *Cities*, 21 (1), 19-28.